

«ВЧЕНІ УКРАЇНИ ЄДИНІ.
РАЗОМ МИ СИЛЬНІШІ»

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА **У**КРАЇНИ:

перспективи
дослідження
та традиції
збереження

Матеріали V Всеукраїнської
науково-практичної конференції
(з міжнародною участю)
20 – 21 жовтня 2022 р.
м. Черкаси

Міністерство освіти і науки України
Черкаський державний технологічний університет
Кафедра історії та права
Національна спілка краєзнавців України
Національна академія наук вищої освіти України
Університет Григорія Сковороди в Переяславі
Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України
Державний архів Черкаської області
Національний історико-культурний заповідник «Чигирин»
Шевченківський національний заповідник
Кам'янський державний історико-культурний заповідник
Корсунь-Шевченківський державний історико-культурний заповідник
Черкаський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України

*«ВЧЕНІ УКРАЇНИ ЄДИНІ.
РАЗОМ МИ СИЛЬНІШІ»*

МАТЕРІАЛИ
V Всеукраїнської
науково-практичної конференції
«КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНА СПАДЩИНА
УКРАЇНИ: ПЕРСПЕКТИВИ
ДОСЛІДЖЕННЯ
ТА ТРАДИЦІЇ ЗБЕРЕЖЕННЯ»
(з міжнародною участю)

20 – 21 жовтня 2022 р.
м. Черкаси

Черкаси
2022

УДК 94:004](063)
М34

Рекомендовано до видання
рішенням Науково-технічної ради
Черкаського державного
технологічного університету
(протокол №4 від 03.10.2022)

Упорядники:

д-р іст. наук, проф., заслужений працівник освіти України **Валентин Лазуренко**;
канд. іст. наук, доц. **Ірина Стадник**; канд. іст. наук, доц. **Оксана Яшан**

Відповідальна за випуск: канд. іст. наук, доц. Оксана Яшан.

Рецензенти:

Г. Т. Капустян – доктор історичних наук, професор, професор кафедри теорії, історії держави та права Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського;

В. К. Молоткіна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії і культури України та спеціальних історичних дисциплін Університету Григорія Сковороди в Переяславі.

Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції
М34 «Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження» (з міжнародною участю) (м. Черкаси, ЧДТУ, 20 – 21 жовтня 2022 р.) / упоряд. : В. М. Лазуренко, І. Ю. Стадник, О. О. Яшан ; М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. – Черкаси : видавець Гордієнко Є. І., 2022. – 337 с.

У збірнику опубліковано доповіді і тези виступів, що були представлені учасниками V Всеукраїнської науково-практичної конференції «Культурно-історична спадщина України: перспективи дослідження та традиції збереження» (ЧДТУ, 20 – 21 жовтня 2022 р.).

Для науковців, викладачів, вчителів, здобувачів вищої освіти, краєзнавців, музейників та усіх, хто цікавиться культурно-історичною спадщиною України.

УДК 94:004](063)

Тексти у збірнику опубліковані на основі матеріалів, наданих авторами, які несуть повну відповідальність за зміст своїх публікацій, точність і коректність посилань. Збережено стилістику оригіналів. Висловлені думки не обов'язково співпадають з позицією організаторів конференції.

© Автори, 2022.

Перебуваючи останній раз вдома у відпустці – в лютому, саме перед війною, в одній із своїх улюблених книжок «Чорне сонце» В. Шкляра на першій сторінці він написав: «Раптом що, я не буду забутий !!!»

Тепер ми не маємо права забути. Пам'ять про Героїв, що віддали життя за нашу незалежність, має жити вічно! Пам'ять про Арса та його побратимів буде жити вічно!

Указом Президента України від 02.04.2022 №202 Олександр Коцуконь нагороджений орденом «За мужність» III ступеня посмертно.

Слава «Азову»!!! Слава Україні!!!

Список використаних джерел

1. Розповідь про коротке і яскраве життя бійця // Сайт НСЖУ. – Режим доступу: t.me/spilkanews/3037
2. <https://www.facebook.com/profile.php?id=100013990293736>
3. <https://www.president.gov.ua/documents/2022022-41989>

УДК 341.3:7.06

ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ПІД ЧАС ВІЙНИ: МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ТА КОНКРЕТНІ СПРАВИ

Валентина МОЙСЕЄНКО,

академік НАН Вищої освіти України, віце-президент відділення природничих фахових наук НАВО України, доктор медичних наук, професор Національного медичного університету імені О.О. Богомольця

Інна ШОСТКА,

кандидат медичних наук, лікар-терапевт вищої категорії, викладач кафедри внутрішньої медицини №3 Національного медичного університету імені О.О. Богомольця

Наталія ТАРЧЕНКО,

письменник, журналіст

Про захист пам'яток культури під час збройних конфліктів людство думало із давніх давен. Китайський полководець та мислитель Сунь-дзи у своєму творі «Мистецтво війни» говорив, що під час війни не можна нічого руйнувати без нагальної потреби: «Найкраще – зберегти державу супротивника в цілості» [1]. Засуджували бездумні, нічим не виправдані

руйнації й автори Стародавній Греції, Індії, країн арабського світу тощо. Праця давньогрецького історика, воєначальника та державного діяча Полібія «Всесвітня історія», в якій йдеться, зокрема, про руйнування Карфагену та Корикиї в 1947 році була взята новоствореною Комісією міжнародного права ООН в якості ілюстрації перших відомих та задокументованих проявів культурного геноциду.

Протягом сторіч правила поведження на війні склалися стихійно, базуючись на звичаях. Іноді воюючі сторони підписували між собою певні угоди, але жодна з норм не була універсальною – кожна стосувалася лише одного окремого конфлікту. Певна схожість договорів та воєнних звичаїв була обумовлена лише подібністю між собою природи різних народів та людських інстинктів.

Так, в Середньовіччі засуджувалася руйнація храмів. Тому в Європі костюли та церкви часто використовувалися під час воєн, як прихисток для мирних мешканців. Але звичаї обумовлювали збереження тільки тих об'єктів, які воююча сторона вважала такими, що належать до власної культури [2]. Під час Хрестових походів рицарі не мали права чіпати християнські храми, проте руйнували мечеті.

Першим нормативно-правовим актом, що регламентував права та обов'язки на війні став Кодекс Лібера. Його автор – Френсіс Лібер, німецько-американський політичний філософ та юрист. За життя він був учасником Грецької війни за незалежність, а, потрапивши на американський континент, долучився до сил Півночі під час громадянської війни 1861 – 1865 років. Саме в цей час він склав свій Кодекс – де-факто, інструкцію для польових військ. В його статті 35 йдеться про неможливість нанесення ушкоджень класичним витворам мистецтва, бібліотекам, науковим колекціям, цінним інструментам, таким, як астрономічні телескопи. Кодекс також забороняв продавати награване, а по завершенні конфлікту захоплені культурні об'єкти необхідно було повернути на ті місця, звідки вони були взяті.

В подальшому на цей Кодекс спиралися, зокрема, видатний швейцарський юрист та державний діяч Жан-Гаспар Блюнчлі в праці «Сучасне військове право» (1866) та автори військових кодексів, створених у декількох країнах. В 1873 році Лібер, Блюнчлі, один із засновників Червоного Хреста Густав Муаньє та низка інших юристів організували Інститут міжнародного права [3].

Всі ці юридичні розробки лягли в основу Гаазьких положень 1899 та 1907 років про поведження під час збройного конфлікту. Цей короткий документ став першою системою міжнародного кримінального правосуддя [4].

Юридичні документи кінця XIX – початку XX століття не захистили культурні об'єкти у двох світових війнах, що невдовзі сталися.

В довгому переліку неправомірних дій всіх ворогуючих сторін можна навести два наступних приклади.

Під час Другої світової війни в Німеччині організували Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга, серед завдань якого були відбір та конфіскація архівних матеріалів з окупованих європейських країн. Робочі групи цієї структури діяли на території України, Білорусі, Латвії, Литви,

Естонії, Росії, Франції, Бельгії, Балканських країнах тощо. Після війни й донині цей величезний архів в розпорошеному вигляді зберігається в Києві, Берліні та Москві [5].

В Червоній Армії діяли структури, які називалися трофейні бригади, завданням яких були зібрання, вивіз та подальше зберігання трофейного майна. Ця служба (на чолі якої стояв Клімент Ворошилов) піддавалася численним реорганізаціям, але сутність її залишалася єдина – збирати все, що являє собою будь яку цінність – від зброї до предметів побуту, культурних та історичних цінностей. Всі захоплені твори мистецтва згодом поповнили фонди радянських музеїв [6].

В обох наведених випадках навіть мова не могла йти про будь яке відшкодування збитків після війни, бо для цього не існувало юридичних механізмів. Де-факто, ці механізми слабкі й досі.

Найбільш важливим документом про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту є Конвенція від 14 травня 1954 року. Саме на нього спирається Україна, звертаючись до міжнародних судових інстанцій. Цей документ встановлює дві форми захисту: загальний (для всіх передбачених Конвенцією культурних цінностей) та спеціальний (особливо для цінних об'єктів, внесених в Міжнародний реєстр культурних цінностей). Культурні цінності, що перебувають під захистом, мають бути відмічені спеціальним знаком – загостреним до низу щитом, розділеним на чотири частини синього та білого кольору. Об'єкти всесвітньої спадщини, список яких складає ЮНЕСКО, позначаються трьома блакитними щитами [7]. Взагалі, серед документів, прийнятих на конференції, був і однойменний Протокол, в якому увага зосереджена на реституції культурних цінностей. Він, крім іншого, зобов'язує всіх учасників збройного конфлікту після припинення воєнних дій повернути компетентним органам артефакти, які були захоплені окупантами.

Але, як показав час, можливості для охорони культурних цінностей залишалися обмеженими, застосувати законодавчу базу в цій сфері завжди було вкрай важко. Щоб якось змінити стан справ, у 1999 році був прийнятий Другий протокол до Гаазької конвенції, який зменшує можливості зробити культурний об'єкт частиною військової інфраструктури та створює підґрунтя для кримінального переслідування за злочини проти цих цінностей [8].

Ще один важливий міжнародний документ – Римський статут міжнародного кримінального суду, прийнятий на дипломатичній конференції в Римі в 1998 році. Україна, хоча й підписала його свого часу, але досі не ратифікувала, з приводу необхідності цього кроку на разі тривають дискусії.

Міжнародні договори вимагають у випадку збройного конфлікту брати на себе певні зобов'язання в справі захищення своїх культурних цінностей. Звичайно, Україна тут не є винятком. З початком повномасштабної агресії Росії в цій галузі було зроблено багато – в основному, завдяки ентузіазму, відданості своїй справі працівників культурних закладів, і допомозі величезної армії волонтерів. Наведемо декілька прикладів.

Так, під час понад 40-денної облоги Чернігова, під обстрілами місцеві музейники не припиняли своєї роботи. У Чернігівському обласному історичному музеї імені Василя Тарновського співробітники весь цей час займалися демонтуванням колекції, під час повітряних тривог даючи прихисток городянам в своєму підвальному приміщенні. В цьому імпровізованому сховищі навіть читалися лекції з історії музею, його колекцій, Чернігівщини. Не припиняли роботи і філії закладу – Військово-історичний музей, «Лісоград» та «Садиба родини Лизогубів». Військово-історичний музей розташований у небезпечному місці, тому предмети колекції, які могли постраждати, демонтували під обстрілами, до яких призвичаїлися. Музейникам допомагали волонтери – фінансово, або продуктами, ліками та різними необхідними речами. Величезний вклад в справу зробив львівський штаб порятунку культурної спадщини. Допомагали й колеги з Національного заповідника «Гетьманська столиця», Національного художнього музею України. Музейники неквапливо збирають і деякі артефакти нинішньої війни, які у майбутньому стануть сумними експонатами – серед них, зокрема, уламки міни, що залетіли у приміщення [9].

Велика робота із захисту культурних пам'яток зроблена і в Києві. До неї долучалися як Департамент охорони культурної спадщини КМДА, так і численні небайдужі мешканці міста. Численні пам'ятники обклали мішками з піском. Так, одягнулися в піщані «бронезилети» Володимир Великий, княгиня Ольга, Ярослав Мудрий, Тарас Шевченко, Володимир Грушевський, Григорій Скоровода тощо. Дерев'яними щитами та вогнестійким брезентом захищені вітражі фунікулера. Всі ці заходи, звичайно, не врятують від прямого потрапляння, але від уламків захищають досить надійно. Евакуйовані та сховані й найцінніші експозиції з музеїв .

На Київщині, у селищі Іванків через влучення снаряду російських загартників згорів історико-краєзнавчий музей, в якому зберігалися твори самобутньої української художниці Марії Приймаченко, та тканини роботи народної художниці Ганни Верес. Експонати врятував охоронець музею, разом із своєю дружиною. Музей планується відновити, і гроші на це перерахувала, зокрема, ЮНЕСКО. А врятовані картини експонувалися на виставці в Києві .

Від самого початку війни опустіли стіни й Національного музею Львова. Понад 180 тисяч одиниць колекції перемістили у підземні сховища. В центрі міста, який є об'єктом всесвітньої спадщини ЮНЕСКО статуї обгорталися вогнетривкою тканиною, скловатою, спеціальною фольгою, та, насамкінець, на них надягнули спеціальні мішки. За захисними екранами сховані й історичні вітражі.

Один із цікавих сучасних способів відновити культурну пам'ятку в її первісному вигляді, якщо станеться найгірше – це лазерне 3D сканування. Так, саме завдяки цьому методу, проведеному заздалегідь, реставратори Нотр-Дам де Парі сподіваються повністю відтворити шедевр. У місті Львові такою справою займаються, зокрема, на волонтерських засадах спеціалісти з компанії «Skeiron», які на початку вторгнення відсканували 29 культурних пам'яток [10].

6 травня російський російська ракета влучила під дах музею Григорія Сковороди, що знаходиться в селі Сковородинівка Богодухівського району, що на Харківщині. Загорілися всі приміщення, поранений охоронець. Проте, найцінніші експонати все ж таки вціліли, завдяки тому, що музейники їх заздалегідь вивезли.

Взагалі, на Харківщині під час повномасштабного вторгнення було зруйновано або пошкоджено 140 пам'яток архітектури. Зруйновані пам'ятники консервують. Захищають вікна та дах, щоб зберегти всередині мікроклімат.

Окрему проблему становлять культурні пам'ятки, що опинилися на окупованій території. Так, в Криму вже давно проводяться незаконні розкопки та реставраційні роботи, знищуються археологічні пам'ятки, розташовані уздовж інфраструктури, що будується.

В Маріуполі вивезли всі цінні експонати із Музею краєзнавства та Художнього музею, серед яких роботи Архіпа Куїнджі та Івана Айвазовського. І це тільки найбільш гучні випадки.

Після війни чекає велика робота на ниві законодавства, щоб примусити загарбників повернути награване, і усадити на лаву підсудних усіх, хто винний в руйнуваннях.

Список використаних джерел

1. Сунь-цзи. *Мистецтво війни*. – К.: Арій, 2014. – С. 23.
2. Правовий клуб PRAVOKATOR, ГО Регіональний центр прав людини. Вебінар *Культурна спадщина в умовах збройного конфлікту*. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=mrKo59FSnGE&t=4231s>.
3. Гороховська О. В., Семенюк І. С. *Кодекс Лібера та його значення для розвитку й кодифікації міжнародного гуманітарного права. Держава та регіони. Сер. : Право*. – 2014. – № 2. – С. 114-118. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/drp_2014_2_22.
4. *Україна в міжнародно-правових відносинах. Книга 2, Правова охорона культурних цінностей*. – К.: Юрінком Інтер. 1997.
5. Себта Т. М. *Документи Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга про діяльність в українських бібліотеках під час нацистської окупації (1941 – 1944) // Наукові записки: збірник праць молодих вчених та аспірантів / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського*. – Т.4. – К., 1999. – С.400.
6. *Мосякин А. Г. Ограбленная Европа. Сокровища и Вторая мировая война*. – М.: Товарищество научных изданий КМК, 2018.
7. Акуленко В.І. *Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту 1954 р.: проблеми імпліmentaції та застосування*. // *Право*. – 2010. – №9. – С. 127 – 137.
8. Криволапов Б. М. *Захист культурних цінностей під час конфлікту на Південному Сході України*. // *Культура і сучасність*. – 2018. – №1. – С.274 – 278.
9. Прокопенко М. *Понад 40 днів в облозі: як рятували колекцію Чернігівського історичного музею*. // *Суспільне. Культура*. – 2022. – 18 травня. Режим доступу: <https://suspilne.media/241184-ponad-40-dniv-v-oblozi-ak-ratuvati-kolekciu-cernigivskogo-istoricnogo-muzeu/>
10. Як лазерне сканування допоможе зберегти культурну спадщину України. // *Ukrainer*. Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=abRhaxlm-O4>